

GRADNJA I OPREMANJE VARAŽDINSKE PRAVOSLAVNE CRKVE 1884. GODINE

Članak govori o izgradnji i opremanju varaždinske pravoslavne crkve svetog Đurđa. Podignuta je 1884. godine prema projektima lokanog inženjera Žige Baločanskog, a opremljena je bidermajerskom opremom koja se ranije nalazila u zagrebačkoj pravoslavnoj crkvi: ikonostasom, pijevnicama, stolicama, lusterom.

UVOD

Pravoslavna crkva svetoga Đurđa vrijedan je primjer historicističke sakralne građevine unutar povijesne jezgre Varaždina. Radi se o posljednjoj novoj pravoslavnoj crkvi podignutoj u jednome urbanome centru Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u 19. stoljeću.

Nakon donošenja *Patenta o toleranciji* Josipa II. 1781. godine uslijedila je gradnja prve skupine većih pravoslavnih crkvi u zapadnijim hrvatskim gradovima (Karlovac, Zagreb, Rijeka, Bjelovar, Koprivnica). Potpuno ukidanje svih ograničenja za nekatoličke konfesije 1850-ih i 1860-ih godina dovelo je do novoga vala izgradnje neposredno nakon sredine 19. stoljeća (Otočac, Ogulin). Zadnji izdanak toga vala predstavlja podizanje varaždinske pravoslavne crkve, 1884. godine.¹

PRIPREME ZA GRADNJU I IZVEDBA RADOVA

Pravoslavna crkva u Varaždinu sagrađena je neusporedivo kasnije u usporedbi sa situacijom u drugim hrvatskim gradovima ponajprije zahvaljujući okol-

¹ Izrada ovoga rada ne bi bila moguća bez srdačnosti đakona Uglješe Pilingera, koji mi je omogućio istraživanje arhivske građe i snimanje unutrašnjosti parohijske crkve svetog Đurđa u Varaždinu.

nosti što je tamošnja pravoslavna zajednica bila (i ostala) demografski izrazito slaba. Činili su je u 19. i početkom 20. stoljeća uglavnom činovnici i vojno osoblje, kojemu Varaždin nije bio stalno mjesto boravka, a tek je mali broj obitelji bio stalno nastanjen.

Do izgradnje crkve zasigurno nikada ne bi došlo da se stjecajem okolnosti početkom 1880-ih godina na čelnim mjestima županije te grada nisu nalazili pravoslavci: varaždinski veliki župan bio je Ognjeslav Utješenović Ostrožinski (Ostrožin, 21. 8. 1817. – Zagreb, 8. 6. 1890.; veliki župan varaždinski 1875. – 1886.), a gradonačelnik Milan Vrapčević (Vrabčević) (1834. – 1899., varaždinski gradonačelnik 20. 7. 1881. – 9. 6. 1885.).² Kao pripadnici političke i kulturne elite tadašnje Hrvatske oni su osigurali potrebne dozvole te sredstva za gradnju, pa i pomoć (od 200 forinti) samog vladara Franje Josipa I.³

Slika 1. Portret Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog; Andra Gavrilović, *Znameniti Srbi XIX. veka*, godina II., Srpska štamparija, Zagreb, 1903., slika II.

Iako je želja za gradnjom kapele postojala jako dugo neposredan povod njezinome podizanju predstavljala je zabrana čazmanskog kanonika i varaždinskog župnika Josipa Lehpamera da se zvoni pri sprovodu pravoslavca, kapetana Josifa

² Podaci o godinama rođenja i smrti Milana Vrapčevića preuzeti su s obiteljske grobnice u arkadama zagrebačkog Mirogoja. Podaci o njegovom gradonačelničkom mandatu preuzeti su iz: Rudolf HORVAT, *Povijest grada Varaždina*, HAZU, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Grad Varaždin, Posebna izdanja, knj. 4, Varaždin, 1993., str. 400, 415.

³ „Prev. dar crkvi“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 166., 19. 7. 1884., str. 3.

Mandića,⁴ zbog koje je LehpaMERU kasnije oduzeta kanonička titula.⁵ Ognjeslav Utješeniović je 5. prosinca 1882. najprije organizirao sastanak varaždinskih Srba na kojemu je utemeljena Crkvena općina.⁶ Odmah potom zatraženo je od varaždinskog Gradskog zastupstva da se općini ustupi prostor u kazalištu koji bi se adaptirao za kapelu. S obzirom na Vrapčevićev položaj u gradskoj vlasti ne čudi da su za kapelu već 7. prosinca 1882. osigurane dvije prostorije na drugom katu kazališta, te da je u studenome sljedeće 1883. godine Gradsko zastupstvo odstupilo zemljište na Banskom trgu (danas Trg bana Jelačića) te potreban materijal po proizvodnim cijenama, za gradnju nove kapele.⁷

Kako bi potaknuli ostale sugrađane, ali i stanovnike drugih mjesta, te crkvene općine na darovanje sredstava za kapelu Utješeniović i Vrapčević prvi su u veljači 1884. dali priloge od po znatnih 100 forinti za gradnju.⁸ Budući da je varaždinska pravoslavna zajednica brojala tek oko 85 osoba,⁹ nije se, naime, moglo očekivati da u cijelosti svojim sredstvima podigne kapelu. Odaziv u raznim mjestima po Hrvatskoj, Vojvodini, ali i ostatku Monarhije bio je više nego dobar. Čuveni sentomaški veleposjednik Lazar Dundžerski, saborski zastupnik Svetozar Kušević,¹⁰ barun Miloš Bajić,¹¹ zatim Dane Banjanin te braća Konstantin i Jovan Barako iz Karlovca, crkvene općine i pojedinci iz Osijeka, Gline, Mitrovice, Brinja, Pakraca, Surčina, Petrinje, Broda, Križevaca, Pančevu, Budimpešte, Zemuna, Putinaca, Novoga Sada, Sentandreje, Vršca, Kostajnice, Šida, Bele Crkve, Ade, Gospođinaca, Vukovara, Jasenovca i drugih mjesta, potom Miron Nikolić, mitropolit Savo Kosanović iz Sarajeva, vladika Arsenije Stojković iz Budima priskočili su u pomoć i darovali katkad veće katkad manje iznose.¹² Sredstva su donirali i brojni

⁴ Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine Varaždin (dalje ASPCOV), Obor pravoslavne srpske crkvene općine varaždinske SPCOZ, Varaždin, 9./21. 11. 1883.; BOGDANOVIĆ Lazar, „Srpska pravoslavna crkva sv. Đurđa u Varaždinu, III.“, *Srpski Sion*, Sremski Karlovci, br. 7., 16. 2. 1897., str. 112.

⁵ ASPCOZ, Jovan NIKOLIĆ, strojopis *Aktivnost Utješeniovića u životu pravoslavne parohije i crkvene opštine u Varaždinu s posebnim osvrtom na gradnju hrama sv. Đurđa*, Zagreb, 1990., str. 11.

⁶ Lazar BOGDANOVIĆ, „Srpska pravoslavna crkva sv. Đurđa u Varaždinu, II.“, *Srpski Sion*, Sremski Karlovci, br. 6., 9. 2. 1897., str. 91-93.

⁷ Lazar BOGDANOVIĆ, „Srpska pravoslavna crkva sv. Đurđa u Varaždinu, III.“, *Srpski Sion*, Sremski Karlovci, br. 7., 16. 2. 1897., str. 110-113.

⁸ „Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 35., 12. 2. 1884., str. 4.

⁹ Prema popisu sačuvanome u ASPCOV; Isto u: HORVAT, nav. djelo, str. 410.

¹⁰ „II. Izkaz priloga za sagradjenje iztočno-pravoslavne kapele u Varaždinu“, *Narodne novine*, br. 60., 12. 3. 1884., str. 4.

¹¹ „VI. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 155., 7. 7. 1884., 4.

¹² „III. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 85., 11. 4. 1884., str. 4; „IV. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, 110., 12. 5. 1884., str. 3; „V. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 121., 26. 5. 1884., str. 4; „VII. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 168., 22. 7. 1884., str. 4; „VIII. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 199., 29. 8. 1884., str. 5; „IX. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 273., 25. 11. 1884., str. 3.

Varaždinci katolici, poput kanonika Ilijaševića,¹³ zatim Koloman Bedekovića,¹⁴ grof Dragutin Eltz iz Vukovara,¹⁵ Metel Ožegović iz Bele,¹⁶ župnik Vilim Uner iz Križevaca,¹⁷ itd. Tadašnji pakrački episkop Nikanor Grujić, unutar čije dijeceze se nalazila varaždinska parohija, utemeljio je odmah po završetku kapele zakladu od 1.000 forinti za njezino uzdržavanje.¹⁸

Brojni ugledni članovi zagrebačke pravoslavne zajednice također su priskočili u pomoć Varaždincima: Danilo Stanković, Milan Stanković, Ilija Guteša, Nikola Gavella, Branko Joannović, Nikola Jurković, Vladimir Matijević, Gavro Manojlović, paroh Amvrosije Pavlović, Lazar Lađević i drugi.¹⁹

Skupljanje sredstava išlo je vrlo brzo pa je kamen temeljac kapele postavljen već na 28. lipnja 1884. godine.²⁰ Tri i pol mjeseca kasnije, 12. listopada, posvećena su zvona kapele, izlivena u Varaždinu kod Ferdinanda Petrocija,²¹ a dvadeset dana kasnije, 2. studenoga i cijela građevina.²² I temeljni kamen i završenu crkvu posvetio je iguman obližnjeg manastira Lepavine Tihon Džebić (u posveti završene kapele asistirao mu je Miron Nikolić, kao izaslanik episkopa Grujića). Pjevački zbor Srpske pravoslavne crkve iz Zagreba uveličao je svečanost posvete izvedbom liturgije Kornelija Stankovića.²³

Do postavljanja temeljnog kamena Crkvena općina skupila je 3.300 od potrebnih oko 6.000 forinti za gradnju crkve.²⁴ Iako je skupljanje sredstava išlo relativno brzo, cjelokupni potreban iznos nije se mogao namaknuti samo donacijama. Na kraju je i zemaljska vlada morala priteći u pomoć potporom od 1.000 forinti, isplaćenom u dvije godišnje rate, 1884. i 1885. godine.²⁵

¹³ „Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 35., 12. 2. 1884., str. 4.

¹⁴ „IX. Izkaz“, *Narodne novine*, br. 273., 25. 11. 1884., str. 3.

¹⁵ „VI. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 110., 12. 5. 1884., str. 3.

¹⁶ „VIII. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 199., 29. 8. 1884., str. 4.

¹⁷ „IX. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 273., 25. 11. 1884., str. 2.

¹⁸ „Preuzvišeni gosp. Nikanor Grujić“, *Srbobran*, Zagreb, br. 11., 28. (9.) 10. 1884., str. 3-4; „U Varaždinu, 2. studenoga“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 255., 4. 11. 1884., str. 3.

¹⁹ „VII. Izkaz“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 168., 22. 7. 1884., str. 4.

²⁰ „U Varaždinu, 28. lipnja“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 150., 1. 7. 1884., str. 4.

²¹ „U Varaždinu, 12. listopada“, *Narodne novine*, br. 238., 14. 10. 1884., str. 3; „U Varaždinu, 2. studenoga“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 255., 4. 11. 1884., str. 3.

²² „U Varaždinu, 22. listopada“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 247., 24. 10. 1884., str. 4; „Warasdin, 2. November“, *Agramer Zeitung*, Nr. 255., 4. 11. 1884., str. 3.

²³ „U Varaždinu, 2. studenoga“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 255., 4. 11. 1884., str. 3; „Osvjećenje srpske pravoslavne crkvice u Varaždinu“, *Srbobran*, Zagreb, br. 8., 21. (2.) 11. 1884., str. 3.

²⁴ Ognjeslav UTJEŠENOVIĆ,; Milan VRABČEVIĆ, „Oglas“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 150., 1. 7. 1884., str. 4.

²⁵ ASPCOV, Izvadak iz glavnih računa srpsko pravoslavne crkvene opštine varaždinske, Varaždin, 23. 10./4. 11. 1893.

Slika 2. Pravoslavna crkva svetog Đurđa u Varaždinu, današnje stanje;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

GRADNJA I STILSKO RJEŠENJE PAROHIJSKE CRKVE

Varaždinska srpska pravoslavna crkvena općina nije imala sredstava, kao u isto vrijeme zagrebačka, angažirati arhitekta Hermana Bolléa na projektiranju kapele. Izrada nacрта povjerena je lokalnom inženjerskom pristavu, zaposlenome pri Varaždinskoj županiji, Žigi Baločanskom (Ballocsanskom), a izvedba varaždinskom lokalnog graditelju Radoslavu Atzingeru.²⁶ Budući da je gradnja nove crkve procijenjena ne tek nešto više od 6.000 forinti, što je za ono vrijeme bio vrlo mali iznos za jedan građevni poduhvat (samo kovački radovi na novom Bolléovom ikonostasu u zagrebačkoj pravoslavnoj crkvi koštali su tako 4.000 forinti),²⁷ skromnost rješenja nove građevine ne treba čuditi. Riječ je o jednobrodnoj crkvi

²⁶ O Baločanskom u: Branko VUJASINOVIĆ, Povijesni pregled građevne službe u Hrvatskoj od 1770. do 1918., Građevni godišnjak, Zagreb, 2003. – 2004., str. 345-562 (422-423).

²⁷ ASPCOZ, Herman Bollé, Kosten-Ausweis über die Restaurierungs-Arbeiten in der griechisch – orientalischen Kirche zu Agram, Zagreb, 19. 6. 1884. Ograda i kandelabri su kasnije uklonjeni iz crkve.

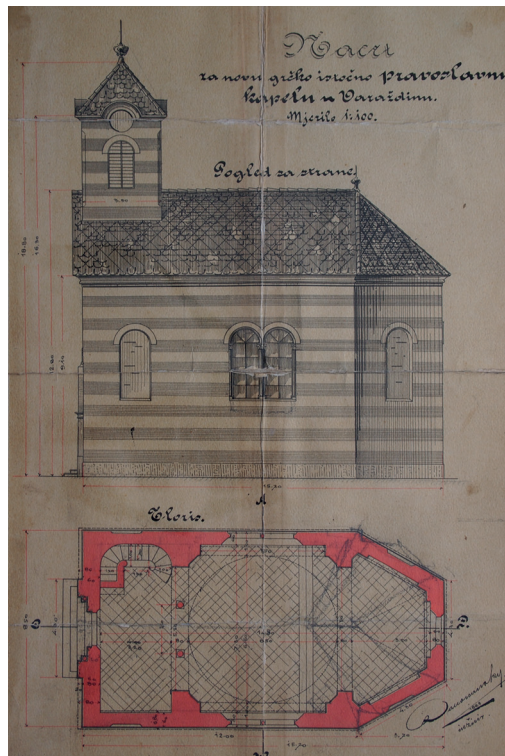
pravokutnog tlocrta i poligonalnog svetišta dugoj 14,5, širokoj 7,30, a visokoj do svoda 9 metara. Iznad ulaza podignut je zvonik visok 22,75 metara.²⁸

Slika 3. Žiga Baločanski, Projekt za glavno pročelje i poprečni presjek, 1883.;
Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine u Varaždinu (dalje ASPCOZ)

Baločanski oblikuje crkvu prema vlastitom shvaćanju neobizantskog stila, s jakom primjesom neoromaničkih motiva. Stilsko rješenje nije bez paralela u onodobnoj povijesti hrvatske arhitekture – i Herman Bollé, arhitekt koji je slovio za specijalista u gradnji u neobizantskom stilu, pri projektiranju pravoslavnih crkava uključivao je brojne elemente iz neoromaničke arhitekture. Općenito arhitektura za pravoslavne u većem dijelu Europe i u drugoj je polovini 19. stoljeća obilježena romantičarskom mješavinom stilova, koja u neogotičkoj, neorenesansnoj ili neoromaničkoj arhitekturi nije do te mjere dolazila do izražaja zbog boljega poznavanja arhitektonskih oblika ovih stilova.

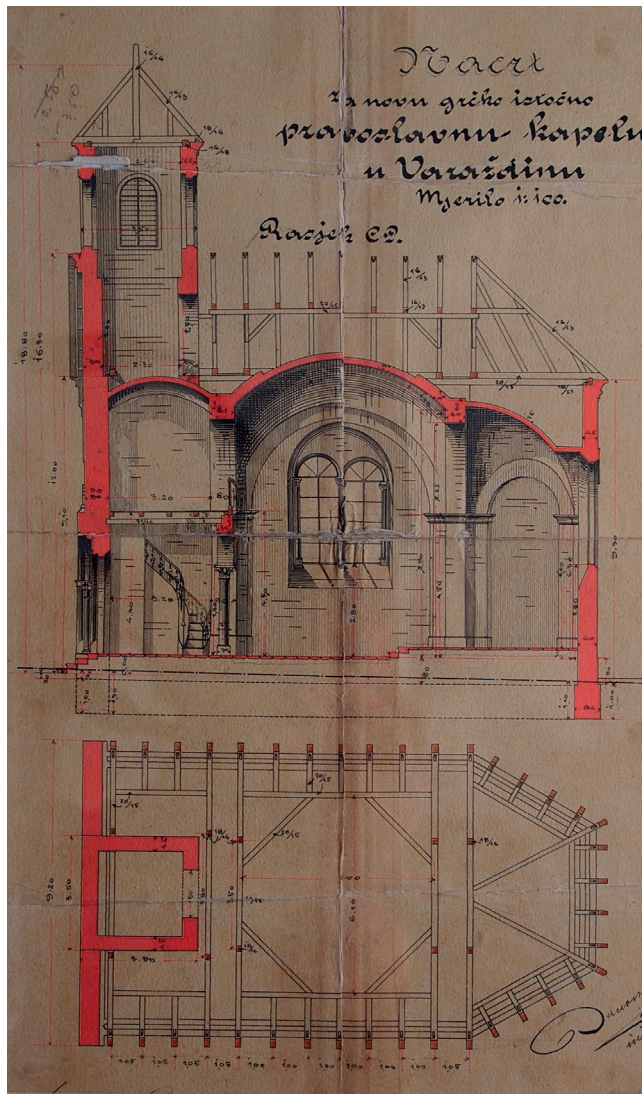
²⁸ „U Varaždinu, 2. studenoga“, Narodne novine, br. 255., 4. 11. 1884., str. 3.

Slika 4. Žiga Baločanski, Projekt za bočno pročelje i tlocrt, 1883.; Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine u Varaždinu, ASPCOZ

Prozori oblika ključanice, kao i glavni portal pravoslavne varaždinske crkve preuzeti su bez ikakve sumnje iz neoromaničkog graditeljstva. Prozori sličnog oblika susreću se u srednjemu vijeku osobito u području oko rijeke Rajne, u Njemačkoj i Nizozemskoj. S druge strane velike bifore broda, sa svojim izduženim proporcijama, nesumnjivo su oblikovane pod utjecajem suvremene neobizantske arhitekture. Takav je motiv, na primjer vrlo čest na neobizantskim građevinama bečkog arhitekta Teofila Hansena.

Glavni brod, gotovo kvadratičnog tlocrta, Baločanski nadsvođava kupolom, što isto tako nesumnjivo predstavlja referencu na bizantsko graditeljstvo. Centralni tlocrt i kupola smatrani su u 19. stoljeću, uz specifičan arhitektonski jezik pročelja, glavnim osobinama ove arhitekture. Apsida je nadsvođena uobičajenom polukupolom, a prostor iznad kora nizom bačvastih svodova položenih na vidljiva rebra. Kor počiva na dvama korintskim stupovima vezanim trima polukružnim lukovima, od kojih je srednji nešto viši i širi od bočnih.

Slika 5. Žiga Baločanski, Uzdužni presjek i projekt za krovšte, 1883.;
Arhiv Srpske pravoslavne crkvene općine u Varaždinu, ASPCOZ

Projekt za kapelu, sačuvan u Arhivu Srpske pravoslavne crkvene općine u Varaždinu odaje da se prvotno mislilo pročelja oblikovati u vidu horizontalnih pojasa različite boje i/ili teksture, što je jednako tako predstavljalo pomalo naivnu referencu na polikromnu obradu pročelja u Bizantu.

Slika 6. Kupola crkve svetog Đurđa u Varaždinu, današnje stanje;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

NABAVA OPREME

Za gradnju varaždinske pravoslavne kapele, osim Utješenovićeve i Vrapčevićeva položaja, sretna okolnost predstavljala je i gotovo istodobna restauracija zagrebačke preobraženske crkve. Pravoslavna zajednica glavnog grada Hrvatske odlučila je, naime, nakon potresa 1880., temeljito restaurirati unutrašnjost svoje parohijske crkve, sagrađene 1865. – 1866. godine prema projektu zagrebačkog arhitekta Franje Kleina, no opremljene starim namještajem iz njezine prethodnice. Svojim bidermajerskim oblikovnim rječnikom stara se stolarija nije uklapala u novi neobizantski interijer izveden prema projektu Hermana Bolléa, pa je u cijelosti uklonjena iz crkve.²⁹

U trenutku kada su tek odobreni Bolléovi projekti za restauraciju zagrebačke crkve, i dok radovi na restauraciji nisu bili ni približno započeli, u ožujku 1883. Milan Vrapčević obavještava Srpsku pravoslavnu crkvenu općinu u Zagrebu da se u Varaždinu namjerava podići nova pravoslavna kapela istodobno moleći da joj zagrebačka crkva prepusti svoj stari ikonostas i stolove.³⁰ Vrapčević je bio tako dobro obaviješten o događanjima u Zagrebu ponajprije zahvaljujući okolnosti što je i sam bio Zagrepčanin – sin Stevana Vrabčevića, bivšeg zagrebačkog gradona-

²⁹ Više o problematici u: Dragan DAMJANOVIĆ, „Herman Bollé i zagrebačka Preobraženska crkva“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, Novi Sad, 2012., u tisku.

³⁰ ASPCOZ, *Zapisnik odborne sjednice držane br. III, dne 9. 3. -21. 3. 1883.*, točka 3.

čelnika.³¹ Kako je zaklada njegova oca poslužila kao financijsko polazište u restauraciji Preobraženske crkve zagrebačka je općina odmah prihvatila molbu iako su za opremu su bile zainteresirane i brojne druge crkve i manastiri: manastir Lepavina u Hrvatskoj, manastir Moštanica u Bosni, kao i parohijani iz Turjaka, sela na Kozari u Bosni,³² te pravoslavna općina iz Bosanske Kostajnice.³³ Lepavinski monasi bili su osobito uporni. Upozorili su Zagrepčane kako su upravo oni imali važnu ulogu u osnivanju zagrebačke crkvene općine, pa da bi bilo dobro da im općina ovom opremom uzvratiti raniju uslugu.³⁴

Usprkos pritiscima iz Lepavine Zagrepčani su sve predmeti bez ikakve naknade ustupili Varaždincima, a zagrebačka Crkvena općina pokrila je čak i troškove rastavljanja ikonostasa te njegova prijevoza u Varaždin, samo su postavili uvjet da se prijenos završi do srpnja 1883.³⁵ Na kraju niti taj jedini uvjet nije bio ispunjen. Kako je gradnja varaždinske kapele zapela, a osim toga Hrvatsku su u to vrijeme potresli seljački nemiri, Milan Vrapčević uspio je ishoditi kod zagrebačke Crkvene općine da se prenošenje ikonostasa odgodi za najmanje šest mjeseci.³⁶ Konačno početkom prosinca 1883. ugovoreno je sa stolarom Sotlscheggom da za oko 50 forinti preveze na petorima kolima sve poklonjene stvari u Varaždin.³⁷ Kada su točno predmeti doista prevezeni iz izvora nije jasno sigurno je samo kako su bili već posve namješteni u crkvi u trenutku njezine posvete 1884. godine.

Zagrebačko varaždinski ikonostas po svoj je prilici umjetnički najvrednija pokretna umjetnina nastala u Zagrebu u prvim desetljećima 19. stoljeća. Razdoblje je to kada se za katoličku crkvu radi izuzetno malo, što zbog ukinuća niza redova krajem 18. stoljeća (isusovaca, pavlina, dijela franjevačkih samostana), što zbog nestabilne političke situacije. Zagreb je dio prvoga i drugoga desetljeća 19. st. bio granični grad Habsburške Monarhije prema Francuskom carstvu. U takvim se uvjetima moglo jako malo graditi i/ili naručivati umjetnina. Kako su ključnu ulogu u pravoslavnim gradskim zajednicama po cijeloj zapadnoj Hrvatskoj igrali bogati trgovci, čiji su poslovi nastavili cvasti i u teškim vremenima, pravoslavna je crkva postala jedinim važnijim naručiteljem umjetnina, tim prije što su joj re-

³¹ Podatak je preuzet, kao i podaci o godinama rođenja i smrti s obiteljske grobnice u arkadama na Mirogoju u Zagrebu.

³² ASPCOZ, Zapisnik odborne sjednice br. IV., držane dne 5. 5./ 17. 5. 1883., točka 2.

³³ ASPCOZ, Zapisnik odborne sjednice br. VIII., držane dne 15. 7./ 27. 7. 1883., točka 6.

³⁴ ASPCOZ, spisi za 1883., Bratstvo Manastira Lepavine SPCOZ-u, Lepavina, 15. 5. 1883.

³⁵ ASPCOZ, Zapisnik odborne sjednice br. IV., držane dne 5. 5./ 17. 5. 1883., točka 2; Odbor Pravoslavne srbske crkvene općine varaždinske SPCOZ, Varaždin, 14./26. 3. 1883.

³⁶ ASPCOZ, Zapisnik skupštinarske sjednice br. XII., držane dne 16. 10. -28. 10. 1883., točka 6; Obor pravoslavne srbske crkvene općine varaždinske SPCOZ, Varaždin, 9./21. 11. 1883.

³⁷ ASPCOZ, Zapisnik odborne sjednice br. XIII., držane dne 18. 11. - 30. 11. 1883., točke 1 i 2.; Br. XIV. Zapisnik odborne sjednice držane dne 17. 11. - 9. 12. 1883., točka 1.

forme Josipa II., osobito Patent o toleranciji, išle na ruku. Na području središnje i zapadne Hrvatske to je stoga vrijeme kada se izrađuju tri vrlo vrijedna klasicistička ikonostasa – koprivničke, karlovačke i zagrebačke parohijske crkve.

Kada je točno izrađen zagrebačko – varaždinski ikonostas, tko je autor njegova stolarskog okvira, a tko ikona, nije se moglo ustanoviti budući da je arhivsko gradivo iz prve polovine 19. stoljeća u Srpskoj pravoslavnoj crkvenoj općini u Zagrebu tek fragmentarno sačuvano. Gotovo je sigurno, međutim, da je izveden ili u drugom ili trećem desetljeću 19. stoljeća.

Slika 7. Ikonostas crkve svetog Đurđa u Varaždinu, sadašnje stanje;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Najstariji sačuvani inventar crkve zagrebačke, pisan 16. listopada 1828., spominje naime „*Templo novoe sa 6 Prestolnami ikonami prema, Dverami i pročima 30 ikonami od Raspjateme, črez pindauera i mauera sa svim soveršeno.*“³⁸ Ikonostas (*Templo*) se dakle spominje kao novi, što nesumnjivo upućuje na okolnost da je nastao u zadnjih najviše 15-ak godina. Kako s druge strane ima brojne zajedničke odlike s ikonostasom pravo-

³⁸ ASPCOZ, Inventarium parohialne cerkve zagrebačke ... 1828 ljeta, mjeseca oktombria 16. ustroen...

slavne crkve u Karlovcu, koji je izrađen 1813.,³⁹ za pretpostaviti je da je ovaj ikonostas naveo Zagrepčane na angažiranje istoga (nažalost nepoznatoga) stolarskog majstora.

Slika 8. *Bijeg u Egipt*, ikona s ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Sličnosti arhitektonskog okvira karlovačkog i zagrebačko – varaždinskog ikonostasa su izuzetno brojne. Rezbareni okviri prijestolnih ikona s rozeticama gotovo su istovjetni. Ponavlja se i motiv uokvirivanja carskih dveri (središnjih vratašaca na ikonostasu) punim korintskim stupovima, zatim motiv niza kružnica na segmentnim lukovima iznad carskih i bočnih dveri, te na lezenama sre-

³⁹ ŠELMIĆ Leposlava, MIKIĆ Olga, *Djelo Arsenija Teodorovića (1767-1826)*, Novi Sad, 1978., str. 67-69.

dišnje zone ikonostasa, vegetabilna dekoracija na lezenama sokla, okviri i oblici ikona carskih i bočnih dveri, vrlo je slično rješenje pehara na vrhu ikonostasa, itd.

U Zagrebu je ponovljen čak i trolisni zaključak središnje ikone *Krunjena Bogorodice* koji se u Karlovcu javlja u nešto monumentalnijem obliku. Kako je karlovačka parohijska crkva služila istodobno kao konkatedrala Gornjokarlovačke eparhije i kako se radilo o gradu u kojemu je pravoslavna zajednica bila velika i bogata, razumljivo je da je karlovački ikonostas imao jedan red ikona više, te znatno bogatiju rezbariju arhitektonskog okvira u odnosu na zagrebačko-varaždinski.

Arhitektura ikonostasa i sve sačuvane stolarske opreme zagrebačke/varaždinske crkve izvrstan su primjer bidermajera. Današnja boja ikonostasa nesumnjivo je nastala pri kasnijoj restauraciji, međutim, čini se da djelomice odgovara izvornoj situaciji, budući da su slične svjetloljubičaste ili roza boje bile vrlo popularne u bidermajeru. Ovješeni vijenci ikonostasa i pijevnica, rozete, okviri ikona oblikovani kao nizovi lovorovog lista izvrstan su primjer bidermajerske arhitektonske dekoracije. Arhitektonski su motivi na ikonostasu, kako je bilo uobičajeno u to vrijeme, pozlaćeni. Iz ranijega citata očito je kako je ikonostas bio ranije znatno veći – imao je ukupno 6 prijestolnih ikona (danas ih je samo 4), te čak 30 ikona. Bočne ikone su s obje strane ikonostasa morale, naime, biti skinute, kako bi se ikonostas veličinom prilagodio varaždinskoj kapeli.⁴⁰

S obzirom na vrijeme kada je nastao pojedini su autori ikone na ikonostasu pripisivali najuglednijem srpskom slikaru klasicizma Arsi Teodoroviću, jer je on u gotovo isto vrijeme radio ikone spomenutoga ikonostasa u Karlovcu, kao i ikonostas u Pakracu.⁴¹ Karlovački ikonostas iznesen je iz crkve pri miniranju 1990-ih tako da se nije mogao usporediti s varaždinskim, no na osnovi publiciranih fotografija čini se, bar ako se usporedbe prijestolne ikone, da se, što se tiče samoga slikarstva, radilo o djelu drugoga umjetnika. Karlovačke ikone čine se kvalitativno slabijima, izrazito su frontalno slikane, hijeratskoga stava. Zagrebačko – varaždinske ikone se odlikuju nešto višom kvalitetom, iako pojedine, poput prijestolne ikone svetoga Nikole na lijevoj strani ikonostasa pokazuju nešto jednostavnije rješenje.

Kvaliteta ikona zagrebačko – varaždinskoga ikonostasa, naime, izuzetno varira. Ikone *Bijega u Egipat* u soklu, *Rođenja Hristova* u zoni velikih praznika, pa i *Obrezanja*, *Krštenja* i *Raspeća Kristova* te *Bogorodica* vrlo su kvalitetno slikane i kompozicijski vješto riješene. S druge strane, osim spomenutoga *Svetog Nikole*

⁴⁰ Lazar BOGDANOVIĆ, „Srpska pravoslavna crkva sv. Đurđa u Varaždinu, IV.“, *Srpski Sion*, Sremski Karlovci, br. 8., 24. 2. 1897., str. 127.

⁴¹ Dimitrije VITKOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkvena općina i škola u Zagrebu. Hronologijsko-istorijski pregled*, Srpska pravoslavna Eparhija zagrebačko – ljubljanska, Zagreb, 1985., 27-28; ASPCOZ, Jovan NIKOLIĆ, *strojopis Aktivnost Utješenovića u životu pravoslavne parohije i crkvene opštine u Varaždinu s posebnim osvrtom na gradnju hrama sv. Đurđa*, Zagreb, 1990., str. 10.

izrazito su nevješto naslikane ikone *Susreta Abrahama i Melkisedeka*, *Večere u Kani Galilejskoj*, *Tajne (Posljednje) večere*... Na većini ikona uočavaju se nespretnosti u konstrukciji linearne perspektive, likovi imaju prevelike glave, pokreti su im shematizirani, a kompozicija često nedovoljno čvrsta.

Slika 9. *Bijeg u Egipt*, ikona s ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Slika 10. *Obrezanje Kristovo* i *Ulazak u Jeruzalem*, ikone s ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Oblikovno većina ikona svojim je rješenjem na tragu baroknih rješenja karakterističnih za kraj 18. i prve godine 19. stoljeća. Slikar unosi, u skladu s tada već uvriježenom tradicijom u slikarstvu za pravoslavne, pojedine bizantske elemente u barokne kompozicije – plošne, pozlaćene aureole (koje ne slika na svim ikonama dosljedno, vjerojatno zbog korištenja različitih grafičkih predložaka), te natpise na ćirilici. Ikone su rad po svoj prilici nekoga od vojvođanskih slikara koji su u to vrijeme bili angažirani na sličnim poslovima u pravoslavnim crkvama po cijelom južnome dijelu Habsburške Monarhije (pa i šire).

Središnja ikona na ikonostasu, Krunjenje Bogorodičino, kasniji je rad. Stilsko rješenje odaje kako se radi o djelu oslonjenom na nazarensko slikarstvo. Moguće je da je prvotna ikona bila uništena (možda se i zapalila budući da se ispred nje nalazi jedna od svjetiljki ikonostasa), pa je zamijenjena novom, ili je stara radikalno preslikana.

Slika 11. *Krunjenje Bogorodice*, ikona s ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Raspored ikonografskih tema na zagrebačko – varaždinskom ikonostasu karakterističan je za prvu polovinu 19. stoljeća. Donji dio ikonostasa, takozvani sokl, zauzimaju narativni prizori iz Staroga i Novoga zavjeta: *Dvanaestogodišnji Isus u hramu*, *Bijeg u Egipat*, *Tobija i anđeo* te *Odsijecanje glave Ivana Krstitelja*. Prijestolne ikone uobičajenog su sadržaja: sa strana carskih dveri postavljene su likovi *Krista* te *Bogorodice s Kristom u naručju*, a na bočnim stranama ikonostasa ikone *Svetog Nikole* i *Svetog Ivana Krstitelja*. Titulara crkve, svetog Đurđa, nema na ikonostasu,

što je odraz okolnosti da ikone nisu namjenski slikane za Varaždin već Zagreb. Na carskim dverima uz uobičajene *Blagovijesti* (*Navještenje*) prikazani su i *Kralj David s lirom* te lik nepoznatoga kralja (možda Solomon), a na bočnim dverima *Sveti arhidakon Stefan* i *Arhanđel Mihajlo* (*Mihovil*). Iznad bočnih vrata stoje scene iz Abrahamova života – *Abraham žrtvuje Izaka* i *Susret Abrahama i Mekisedeka*, a iznad središnjih uobičajena ikona *Tajne* (*Posljednje*) *večere*.

Slika 12. Ikona *Bogorodice* s ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Slika 13. Carske dveri ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Središnja je zona ikonostasa podijeljena u dva reda. Donji čine vodoravno položene manje ikone s temama iz života Krista i Bogorodice – *Ulazak u Jeruzalem*, *Svadba u Kani Galilejskoj*, *Prikazanje Isusovo u hramu*, *Preobraženje Kristovo*, *Smrt Bogorodice*, *Uskrsnuće Lazarevo* i *Rođenje Bogorodice*.

Slika 14. *Krštenje Kristovo* i *Uskrsnuće Lazarevo*, ikone s ikonostasa crkve svetog Đurđa u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Velike ikone središnje zone prikazuju uobičajene velike praznike: *Obrezanje*, *Uznesenje*, *Uskrsnuće*, *Rođenje* i *Krštenje Kristovo*, te *Silazak Duha Svetoga* i u središtu *Krunjenje Bogorodice*. Na vrhu ikonostasa sa strane *Raspeća Kristova* postavljeni su *Bogorodica* i *Sveti Ivan Krstitelj* (uz *Raspeće*), zatim *Longin* i *Marija Magdalena* njima sa strana, a na krajevima prikazi dvije nepoznate svete.

Na ovalnim ikonama postavljenim u zabate pijevnica prikazani su sveci vezani za razvoj crkvenog pjevanja *Sveti Jovan (Ivan) Damaskin* i *Sveti Roman Melod (Slatkopijeovac)*. Slabiji su radovi, no za pretpostaviti je da su nastali u isto vrijeme kada i ikone ikonostasa.

Slika 15. Pjevница s ikonom *Svetog Romana Meloda (Slatkopjevca)* crkve svetog Đurđa u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

S obzirom na stilske odlike drvorezbarije te ikona *Raspeća, Bogorodice, Svetog Ivana i Polaganja u grob* na križu na oltaru crkve vjerojatno je i ovaj komad crkvene opreme u Varaždin dospio iz Zagreba. Zagrebačka parohijska crkva poklonila je varaždinskoj, naime, osim ikonostasa i pjevница i stolice, zatim četiri drvena i nepoznati broj metalnih „čirjaka“ (svijećnjaka), zatim rebnice (?) te polijelej, luster, koji je nedavno uklonjen i mjesto njega je postavljen novi.⁴² Osim polijeleja sva stara oprema zagrebačke crkve nalazi se i danas u Varaždinu čime je vrlo vrijedna cjelina, rijetko reprezentativna za pravoslavne crkve zapadnog dijela Hrvatske, te općenito za hrvatsku umjetnost samoga početka 19. stoljeća, ostala sačuvana.

⁴² Popis predmeta koje je zagrebačka crkva darovala varaždinskoj u: ASPCOZ, Inventar crkve varaždinske hrama sv. V.mučenika Georgija, sačinjen 1895. godine, str. 10.

UTEMELJENJE VARAŽDINSKO-VELIKOKANJIŠKE PAROHije I DALJNJE OPREMANJE CRKVE

Osam godina nakon gradnje kapele konačno je uslijedilo osnivanje Srpske pravoslavne parohije u Varaždinu čime ova građevina postaje parohijska crkva. Do tada je grad potpadao pod seosku parohiju u Bolfanu kod Ludbrega. Nova parohija pokrivala je Varaždin i relativno udaljeni mađarski grad Veliku Kanjižu, no imala je sjedište u Varaždinu budući da je u Velikoj Kanjiži živio tek vrlo mali broj pravoslavnih obitelji. Za prvoga je paroha 14. 6. 1892. postavljen dotadašnji administrator čepinske parohije Lazar Bogdanović (Osijek, 23. 4. 1861. – Osijek, 1. 3. 1932.), autor prvoga teksta o varaždinskoj pravoslavnoj crkvi i općini.⁴³ Bogdanović, Osječanin rođenjem, bio je pasionirani istraživač povijesti pravoslavnih crkvi i umjetnina u njima, talentirani tekstopisac i svojevrsni povjesničar umjetnosti – amater. Autor je niza članaka o srpskim slikarima 18. i 19. stoljeća, kao i pravoslavnim općinama i crkvama s područja na kojima je djelovao,⁴⁴ pa tako i o varaždinskoj, o kojoj je najprije napisao seriju članaka u časopisu *Srpski Sion*, koje je potom ukoričio u knjižicu.⁴⁵

Branković će na čelu varaždinske parohije ostati samo pet godina – do 1897., kada ga nasljeđuje mnogo dugovječniji paroh Velimir Janković, porijeklom iz Požege.⁴⁶

Tijekom 1880-ih i 1890-ih crkva se nastavila opreмати novom i relativno vrijednom opremom. Nedugo nakon završetka gradnje crkve Utješenović je tako osigurao svojim vezama – *Plaštanicu* darovanu iz Rusije, te pozlaćeni križ koji je poslao kapetan Prica iz Beča.⁴⁷ U Bogdanovićevo i Jankovićevo vrijeme crkva dobiva brojne nove ikone i liturgijske predmete. Bogati vukovarski poduzetnik Paunović poklonio joj je 1893. novo raskošno neobarokno „nebo“, pokretni baldahin, sačuvan u cijelosti do danas. Što ga je nagnalo na taj čin iz izvora nije jasno, no poveznicu Paunovića s Varaždinom predstavljao je po svoj prilici paroh Bogdanović. Jelisaveta Oršić, supruga vlastelina iz Jurketinca, Franje Oršića, Ruskinja porijeklom, darovala je dvije ripide, dok su druge dvije dar Rusina grkokatolič-

⁴³ HORVAT, nav. djelo, str. 430; „Srbsko pravoslavna crkvena občina u Varaždinu“, *Narodne novine*, Zagreb, br. 139., 20. 6. 1892., str. 4; P.v.k., „Osijek (Slavonija), 13. (25.) junija“, *Srbobran*, Zagreb, br. 48., 19. 6. (2. 7.) 1892., str. 3.

⁴⁴ Biografski podaci o Bogdanoviću preuzeti su iz: D. J. P., „Lazar Bogdanović“, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci, knjiga 5, 1932., str. 480.

⁴⁵ Lazar BOGDANOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkva sv. Đurđa u Varaždinu*, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci, 1897.

⁴⁶ Mita KOSOVAC, *Mitropolija karlovačka po podacima od 1905. god.*, Srpska Manastirska štamparija, Sremski Karlovci, 1910., 787.

⁴⁷ ASPCOZ, Jovan NIKOLIĆ, strojopis *Aktivnost Utješenovića u životu pravoslavne parohije i crkvene opštine u Varaždinu s posebnim osvrtom na gradnju hrama sv. Đurđa*, Zagreb, 1990., str. 13.

ke vjere Mihajla Harnickog. Sve četiri su nabavljene u Novome Sadu.⁴⁸ Metalnu ikonu Kazanske Bogorodice te drveni čivot s križem darovala je supruga Đorđa Natoševića, Nana.⁴⁹

Slika 16. Ripide i oltar crkve svetog Đurđa u Varaždinu, novosadski rad;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

U crkvi se i danas nalazi cijeli niz ikona, od kojih dio ima veliku povijesnu i umjetničku vrijednost. Jako oštećene ikone *Bogorodice s Kristom* u naručju te *Krista* na koru crkve sigurno su radovi iz 18. ili ranog 19. stoljeća nekoga slikara koji je ostao prilično vjeran tradicijama bizantskog slikarstva. Na prednjoj strani drvene ograde kora, koju je također darovala zagrebačka crkvena općina varaždinskoj,⁵⁰ nalazi se ikona *Krunjenja Bogorodice*. Stilsko rješenje i same ikone i okvira pokazuje kako je riječ o (kasno)baroknoj ikoni, vjerojatno nešto starijoj od ikona s ikonostasa, iako se ne može isključiti mogućnost da je namjenski izrađena za kor zagrebačke crkve paralelno s ikonostasom.

⁴⁸ ASPCOV, Inventar crkve varaždinske hrama sv. V.mučenika Georgija, sačinjen 1895. godine, str. 14.

⁴⁹ Isto, str. 15.

⁵⁰ Isto, str. 10.

Slika 17. Ikona Bogorodice s djetetom u vlasništvu crkve svetog Đurđa u Varaždinu;
fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Slika 18. Unutrašnjost crkve svetog Đurđa u Varaždinu, pogled prema koru
s ikonom *Krunjenja Bogorodice*; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

U crkvi se nalazi i velika ikona *Raspeća Kristova*, potpisani, no nažalost nedatirani rad srpskog slikara Stevana Teodorovića. Nije poznato tko ju je točno darovao crkvi. Spominje se već u prvome inventaru iz 1895., a u kasnijim izvorima se navodi da ju je darovala jedna varaždinska obitelj.⁵¹

Današnji oslik crkve vjerojatno je nastao za vrijeme paroha Jankovića. Bogdanović, naime, nije zabilježio u svom detaljnom opisu građevine, ništa o njezinom oslikavanju. Budući da je ikonostas obnovio i pozlatio 24. 9. 1905. zagrebački pozlatar Anton Sić⁵² ne može se isključiti mogućnost da je te godine i oslikana unutrašnjost crkve.

Slika 19. Parohijski dom u Varaždinu; fot. D. Damjanović, 18. 5. 2012.

Osluk je većim dijelom dekorativan, samo su likovi četiriju evanđelista naslikani u uglovima pandativa na kojima počiva kupola. Kupola broda, svodovi iznad kora i polukupola apside oslikani su plavom bojom po kojoj su „posute“ poslazćene zvjezdice. Na zidovima prevladavaju smeđe i žuto obojena pravokutna polja razdvojena dekorativnim bordurama. Figurativne scene nalaze se i na zidovima svetišta, no one su kasnije naslikane.

⁵¹ ASPCOZ, Jovan NIKOLIĆ, strojopis *Aktivnost Utješenića u životu pravoslavne parohije i crkvene opštine u Varaždinu s posebnim osvrtom na gradnju hrama sv. Đurđa*, Zagreb, 1990., str. 13.

⁵² Natpis na ćirilici na stražnjoj strani ikonostasa: „Ovaj ikonostas obnovio dne 24. 9. 1905. u pozlatarskoj radnji Anton Sić iz Zagreba“.

Nakon što je crkva većim dijelom bila opremljena i oslikana početkom 20. stoljeća pristupilo se izgradnji nove prizemnice parohijskog doma. Sačuvani projekt, koji je potpisao inženjer Panjković, predviđao je izgradnju neorenesansne građevine,⁵³ no naposljetku je izvedena secesijska, vrlo kvalitetne raščlambe pročelja.

ZAKLJUČNE RIJEČI

Iako je riječ o prilično malenoj i arhitektonskim rješenjem skromnoj građevini varaždinska pravoslavna crkva zanimljiv je primjer neobizantske arhitekture u historicizmu Hrvatske. Svojom bidermajerskom opremom, porijeklom iz zagrebačke crkve, ona pak paralelno zauzima važno mjesto u povijesti hrvatske umjetnosti prve polovine 19. stoljeća.

SAŽETAK

GRADNJA I OPREMANJE VARAŽDINSKE PRAVOSLAVNE CRKVE 1884. GODINE

Varaždinska pravoslavna crkva svetoga Đorđa pripada skupini najkasnije podignutih pravoslavnih sakralnih građevina u urbanim centrima Hrvatske u 19. stoljeću. Nakon donošenja *Patenta o toleranciji* Josipa II. 1781. godine prva skupina većih pravoslavnih crkvi počinje se podizati u zapadnijim hrvatskim gradovima (Karlovac, Zagreb, Rijeka, Bjelovar, Koprivnica). Potpuno ukidanje svih ograničenja za nekatoličke konfesije 1850-ih i 1860-ih godina dovelo je do novoga vala izgradnje neposredno nakon sredine 19. stoljeća (Otočac, Ogulin). Kako je u Varaždinu pravoslavna zajednica bila demografski izrazito slaba izgradnja tamošnje pravoslavne crkve uslijedit će tek 1884. ponajprije zahvaljujući okolnosti što su se na čelnim mjestima županije i grada nalazili u to vrijeme pravoslavci: varaždinski veliki župan bio je Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, a gradonačelnik Milan Vrapčević. Kao pripadnici političke i kulturne elite tadašnje Hrvatske oni su osigurali potrebne dozvole te sredstva za gradnju, pa i pomoć samog vladara Franje Josipa I.

Arhitektura crkve, podignute po projektima Žige Baločanskog (gradnju je izveo Radoslav Atzinger) osebujan je primjer poimanja neobizantskog stila, s jakim neoromaničkim primjesama. Unutrašnja oprema neusporedivo je zanimljivija. Crkvi je darovana stara bidermajerska oprema zagrebačke pravoslavne crkve nastala u prvim desetljećima 19. stoljeća (vjerojatno između 1813. i 1828.): ikonostas, dvije pijevnice, svi

⁵³ ASPCOV.

stolovi, nakiti, tri velika prozora, te veliki polijeje (luster) od kristalnog stakla. Skraćen je, zbog manjih dimenzija varaždinske kapele, za po jedan red ikona sa svake strane.

Ključne riječi: Crkva svetog Đurđa Varaždin; Preobraženska crkva Zagreb; Biedermejer; Neobizant; Historicism.

SUMMARY

ORTHODOX CHURCH IN VARAŽDIN - CONSTRUCTION AND FURNISHING IN 1884

The Orthodox church of St George in Varaždin is one of the youngest Orthodox sacral buildings constructed in Croatian urban areas in the 19th century. After the 1781 Edict on Tolerance issued by Joseph II, first larger Orthodox churches started to be built in towns and cities of West Croatia (Karlovac, Zagreb, Rijeka, Bjelovar, Koprivnica). A complete removal of limitations for non-Catholic religions in the 1850s and 1860s led to a new wave of church construction immediately after the mid-19th century (Otočac, Ogulin). Since the Varaždin Orthodox community was rather small, the church was constructed fairly late, in 1884, primarily owing to the circumstances such as the Orthodox religion of the officials who then had high positions in the county and city administration: Ognjeslav Utješenić Ostrožinski was the head of the Varaždin County and Milan Vrapčević was the mayor of the city of Varaždin. Belonging to the political and cultural elite of Croatia of the time, they ensured all necessary permits and funds for the church construction. Their efforts were also supported by the very emperor Franz Joseph I.

The church, built according to the designs of Žigo Baločanski (and executed by Radoslav Atzinger) is a special interpretation of Neo-Byzantine style, with strong Neo-Romanesque elements. The interior equipment is incomparably more interesting. The donation the church received consisted of old Biedermeier equipment from the early decades of the 19th century (probably between 1813 and 1828) that was moved from the Orthodox church in Zagreb and included an iconostasis, two choir stalls, pews, three small window panes, and a big crystal chandelier. The only change being made on the iconostas after its move to Varaždin was the removal of one vertical row of icons on each of its wings due to the smaller width of the church.

Key Words: Orthodox church of St George in Varaždin; Transfiguration of Our Lord Cathedral Zagreb; Biedermeier; Neo-Byzantine Style; Historicism.